

І В А Н Н А С О В І Ч

Выдатны беларускі мовазнавец, этнограф і фалькларыст Іван Іванавіч Насовіч нарадзіўся 26 верасня 1788 г. (па старым стылі) у сяле Гразівец Быхаўскага павета (цяпер Чавускі раён) Магілёўскай губерні ў сям'і дзяка, пазней рукапакладзенага ў святары. Як адзначае Іван Цішчанка, Насовічы «...блізка стаялі да простага народа, з павагай адносіліся да народных звычаяў, абрадаў і вуснапаэтычнай творчасці. У іх доме гаварылі па-беларуску, спявалі беларускія песні і г. д.» [11, с. 213]. Як традыцыйна было прынята ў большасці беларускіх сем'яў, выхаванне дзяцей ажыццяўлялася «ў строгіх правілах, у паслухмянасці, у любові да

працы, да зямлі, на якой жылі» [11, с. 213].

Пачатковую адукацыю Іван Насовіч атрымаў у сям'і, дзе ў вялікай пашане з ранняга дзяцінства была любоў да фізічнай працы і роднай зямлі. З пяцігадовага ўзросту (брату было шэсць з паловай гадоў) бацька навучыў дзяцей чытаць па-стараславянску і па-руску, пазней – на латыні і падрыхтаваў да наступлення ў гімназію. Пазней Іван Іванавіч успамінаў:

«Калі бацька ў 1798 годзе прадставіў нас у Магілёўскую семінарыю, то ўсе вучні вышэйшых класаў, абкружыўшы нас, давалі нам этымалагічныя пытанні і, атрымліваючы на іх здавальняльныя адказы, глядзелі на нас, як на нейкі цуд» [6, с. 960].

У 1812 г. ён паспяхова скончыў навучанне ў Магілёўскай семінарыі, дзе авалодаў стараславянскай, грэчаскай, французскай і лацінскай мовамі, а пазней самастойна вывучаў польскую і старажытнаўрэйскую мовы. Напачатку працаваў настаўнікам у духоўных вучылішчах Магілёўскай губерні, а пазней у іх жа – інспектарам. З 1818 г. да 1822 г. у якасці рэктара ўзначальваў Магілёўскае духоўнае вучылішча.

Улічваючы цяжкае сямейнае становішча, у 1822 г. Іван Насовіч перайшоў на больш выгадную службу ў Міністэрства народнай асветы. Як успамінае яго сын, Васіль Іванавіч, у сям'і было ўжо чацвёрта дзяцей, дачка і тры сыны, якім бацька хацеў даць лепшую адукацыю. Да таго ж служба настаўніка Міністэрства народнай асветы ў той час вышэй аплатавалася, чым у духоўных школах. Яму была даручана арганізацыя Дынабургскай гімназіі. Аднак у Дынабургу Іван Насовіч затрымаўся нядоўга. Неўзабаве ён пераехаў у Маладзечна, дзе працаваў наглядчыкам дваранскага пяцікласнага вучылішча. Яшчэ пазней ён пераходзіць на пасаду наглядчыка і выкладчыка рускай славеснасці ў Свянцяхах. Тут яго ўзнагароджваюць ордэнам Святога Станіслава 3-й ступені. Дагэтуль невядома, «за якія ж заслугі царскі ўрад удастоіў правінцыяльнага настаўніка такой высокай узнагароды. Ва ўсякім разе ўзнагарода давалася без ведама Міністэрства народнай асветы, якое нават нічога не чула аб распрацоўцы І. Насові-

чам нейкіх новых метадаў у арганізацыі вучэбнага працэсу» [11, с. 214–215].

І вось у 1843 г. такая паспяховая педагагічная дзейнасць Івана Насовіча нечакана спыняецца: ён атрымлівае адстаўку. «Нечаканая адстаўка майго бацькі, – успамінаў сын, – выклікала вялікі жаль як у падначаленых – настаўнікаў і вучняў, так і з боку ўсёй свянцянскай грамадскасці» [9, с. 22]. Прычынай для звальнення, па сведчанні самога Івана Насовіча, з’явіўся, па мерках сённяшняга дня дробязны жыццёвы факт, дакладней – самадурлівыя паводзіны вышэйшага чыноўніка да свайго падначаленага. «У канцы жніўня 1843 года я быў у Вільні і наведаў дырэктара Скарабелі. Ён прыняў мяне ветліва і прапанаваў выпіць кубак кавы. Але пададзеная мне кава была са смятанай. Гэта было 29 жніўня, у дзень Івана Галавасека, у які па правілах царквы я ўсё жыццё сваё захоўваю пост. Я без якой-небудзь задняй думкі адмовіўся, папрасіўшы прабачэння за тое, што ў гэты дзень я папчуся. Скарабелі, пэўна, пакрыўдзіўся, таму што ўжо нішчымнай кавы мне не падалі. Не пытаючы маёй згоды, у верасні мяне прадставіў папячыцель к адстаўцы» [6, с. 961–962].

Атрымаўшы ў 1844 г. адстаўку, Іван Насовіч зноў вяртаецца і пасяляецца ў родным і блізкім яго сэрцу Мсціславе, дзе купіў сабе дом і пражыў да самай смерці, займаючыся рознымі гаспадарчымі справамі, навуковай сістэматызацыяй сабраных фальклорна-этнаграфічных і лінгвістычных матэрыялаў, а таксама літаратурнай творчасцю. Шмат часу аддаваў Іван Насовіч як дэпутат рабоце ў мясцовай кватэрнай камісіі, за што нават быў узнагароджаны ордэнам Святога Уладзіміра.

Яшчэ ў 1840-я гады Іван Насовіч падчас працы настаўнікам стаў запісваць вуснапаэтычную творчасць і лексічна-фразеалагічныя матэрыялы для слоўніка беларускай мовы: «Інспектарская служба, частая змена месцаў работы і звязаныя з гэтым паездкі давалі І. І. Насовічу магчымасць глыбока вывучыць жыццё народа, яго казкі, легенды, песні, прыказкі, прымаўкі рознай мясцовасці, дыялектную мову і рэгіянальную лексіку» [11, с. 216]. Спачатку збіранне гэтых матэрыялаў праводзілася Іванам Насовічам па асабістай ініцыятыве. За некалькі гадоў у яго сабралася

значная колькасць фальклорна-дыялектных запісаў, якія давалі магчымасць для навуковай сістэматызацыі і асэнсавання сабра-нага матэрыялу. Гэты свой першы навуковы вопыт, куды ўключаны фанетычна-граматычныя і лексічныя каментарыі і тлумачэнні асобных слоў і выказаў, а таксама невялікія калекцыі беларускіх слоў і прыказак (усяго каля тысячы адзінак), Іван Насовіч у 1850 г. даслаў у Пецябургскую акадэмію навук. Праз два гады ў акадэмічным выданні гэтая праца была надрукавана [5]. Пра яе досыць цёпла і станоўча адгукнуўся вядомы рускі вучоны акадэмік І. Сразнеўскі. У прыватнасці, ён адзначаў:

«Працы І. Насовіча заслугоўваюць пільнай увагі, а ўменне І. Насовіча ўзяцца за справу, уменне, якое падмацоўваецца тут магчымасцю рабіць і правяраць назіранні на месцы, яшчэ больш выклікае да яго павагу... Зборнік выдатны не толькі па велічыні, але і па ўнутранай каштоўнасці» [5, с. 75].

Гэтая праца пачаткоўца, хоць і далёка немаладога вучонага, была адзначана прэміяй Акадэміі навук. Нягледзячы на пражыванне ў Мсціславе і збіранне вуснапаэтычнай творчасці беларускага народа, ён не абмяжоўваўся толькі Мсціслаўшчынай, а рэгулярна выязджаў у розныя праветы і губерні Беларусі. Сын вучонага ўспамінаў, што «для паспяховага выканання гэтай справы бацька мой не шкадаваў ніякіх сродкаў, ні з чым не лічыўся, ездзіў у розныя мясцовасці. Жывучы з маленства сярод простага люду, добра ведаў як гаворку беларусаў, так і мноства іх песень, прыказак, прымавак і г. д. Ён ведаў і паважаў іх звычаі» [6, с. 963].

Першая навуковая публікацыя і яе высокая ацэнка аўтарытэтным расійскім акадэмікам натхнілі Івана Насовіча на далейшы працяг вывучэння мовы і збірання вуснай паэзіі свайго народа. Сабраныя лексічныя матэрыялы Івана Насовіча аддзяленне Акадэміі навук перадала Івану Грыгаровічу, які ў той час якраз працаваў над «Словарем западнорусского наречия». Аднак у 1852 г. вучоны нечакана памёр і работа засталася незавершанай. Нягледзячы на спадзяванні Івана Насовіча атрымаць права давесці

работу І. Грыгаровіча да канца, яна была даручана маладому беларускаму лінгвісту Станіславу Мікуцкаму.

Неўзабаве Археалагічная камісія Акадэміі навук і этнаграфічны адзел Рускага геаграфічнага таварыства прапанавалі Івану Насовічу падрыхтаваць гістарычны слоўнік беларускай мовы паводле пяцітомнага збору Актаў і грамат Заходняй Русі XIV–XVIII стст. Гэта было выключна складанае заданне, паколькі ў Расіі на той час не было ніводнага падобнага слоўніка і нават не існавала тэарэтычна абгрунтаваных прынцыпаў яго ўкладання. На выкананне гэтага задання Івану Насовічу спатрэбілася пяць гадоў напружанай, тытанічнай працы, якой быў прысвечаны ўвесь вольны ад службовых заняткаў час [2]. Вось як згадвае пра гэта сам вучоны:

«Прысвяціўшы дні і нават ночы майго вольнага часу ад усялякіх службовых заняткаў жыцця, я каля трох з палавінай гадоў ужыў на выкананне ўскладзенай на мяне працы, даражыўшы кожнай мінутай з-за апаскі, каб па старасці маіх гадоў пачатае мною не засталася незакончаным. Гэта апаска прымусіла мяне весці жыццё самотнае, у барацьбе з невераежнымі цяжкасцямі» [2].

У 1853 г. праца была паспяхова завершана. Для ацэнкі Слоўніка стварылі спецыяльную камісію ў складзе акадэмікаў А. Вастокава, М. Каркунова і І. Сразнеўскага, якая прызнала, што складальнік «выканаў сваю задачу з рэдкай цяроплінасцю і добра-сумленнасцю» [4, с. 5–6]. Слоўнік быў названы «Алфавітны указатель старинных слов, извлеченных из *Актов, относящихся к истории Западной России XIV–XVIII вв.*» і ўключаў каля 12 тысяч слоўнікавых артыкулаў. Усе словы былі забяспечаны тлумачэннямі, прычым 11100 – гэта агульныя імёны, больш за 600 – словы-варыянты, каля 100 – уласныя імёны і 20 – геаграфічныя назвы і іх іншамоўныя адпаведнікі, якія ў старабеларускай мове ўжываліся ў іншай фанетычна-марфалагічнай форме (*Видбеск – Віцебск, Пинеск – Пинск, Рша – Орша* і інш.). Нярэдка падавалася этымалогія слоў, досыць удала былі падабраны адпаведныя лексічныя эквіваленты з рускай мовы.

У 1865 г. Івана Насовіча за гістарычны слоўнік ад імя Акадэміі навук адзначылі Увараўскай прэміяй і рэкамендавалі да друку. На вялікі жаль, гэтая аб'ёмістая праца так і засталася ў рукапісе і да гэтага часу захоўваецца ў г. Санкт-Пецярбургу ў бібліятэцы Акадэміі навук Расійскай Федэрацыі. Тым не менш яна не страціла сваёй навуковай каштоўнасці і актуальнасці да нашых дзён. У ёй аўтар упершыню ўжыў структурны аналіз пры гістарычным вывучэнні лексікі, шырокае прымяненне якога пачалося толькі праз стагоддзе [3].

Разам з тым, нягледзячы на адсутнасць афіцыйнага даручэння з боку Акадэміі навук, Іван Насовіч працягваў працу над слоўнікам жывой беларускай мовы. Паколькі Станіслаў Мікуцкі не вырашыў гэтай задачы ў сувязі з тым, што, «выдавочна, не меў у наяўнасці дастатковыя лексічныя матэрыялы» [1, с. 173], Іван Насовіч ужо ў 1863 г. у рукапісе прадстаіў завершаны «Словарь белорусского наречия», які пасля ўважлівага рэцэнзавання акадэмікам І. Сразнеўскім, 25 чэрвеня 1865 г. быў адзначаны Палавіннай Дзямідаўскай прэміяй. У 1870 г. Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук апублікавала слоўнік Івана Насовіча, падрыхтоўцы якога ён ахвяраваў трыццаць гадоў свайго жыцця. Друкаванне слоўніка праходзіла пад наглядам акадэмікаў І. Сразнеўскага (да 5-га аркуша ўключна) і А. Бычкова (да 6-га аркуша).

«Словарь белорусского наречия» змяшчае больш за 30 тысяч слоў, запісаных аўтарам у Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губернях, а таксама падабраных з твораў вуснай народнай творчасці, старабеларускіх пісьмовых помнікаў і часткова з лексікаграфічных публікацый па рускай мове. Побач з уласна беларускай лексікай у слоўніку знайшла адлюстраванне невялікая колькасць запазычанняў, што рознымі шляхамі трапілі ў вусную або пісьмовую беларускую мову ў мінулым.

Па сваім тыпе слоўнік Івана Насовіча з'яўляецца двухмоўным, беларуска-рускім слоўнікам, у якім руская частка адначасова служыць мэтам перакладу і філалагічнага тлумачэння семантыкі рээстравага слова, напрыклад: *барыла* '1) бочёнок мерою в 3 ведра и более, 2) толстяк, брюхан, 3) дурак, пустой человек, про-

стофіля' (с. 16); *вантурникъ* 'проказник, проказница' (с. 43); *жировать* 'кормить до сыта, откармливать' (с. 156); *нагана* 'охуждение, хула, порицание'; *омылка* 'ошибка' (с. 363); *порада* 'совет' (с. 473); *скрыль* 'ломоть' (с. 587); *с роды родовъ* 'никогда' (с. 629); *цепликъ* 'утренник, утренний мороз' (с. 687) і г. д.

Нярэдка аўтар адыходзіў ад філалагічнага тлумачэння значэння слоў і выкарыстоўваў для гэтага энцыклапедычныя тлумачэнні, напрыклад: *заломъ* 'колосья, заломленные и перепутанные, по народному поверью, колдуньями в стоячем полево́м хлебе с чародейскими наговорами, чтобы причинить зло или вред хозяевам посева' (с. 173); *толока* '1) сельская полевая работа с приглашенными на помощь соседями. Толокою вывозят навоз, косят, жнут, пашут и проч.; угощение есть необходимсе условие толоки, 2) *собир.* Прошенные на полевую работу соседи' (с. 616) і інш.

Нярэдка для раскрыцця значэння слоў і рэалій Іван Насовіч выкарыстоўвае міжнародныя тэрміны лацінскага паходжання або іншых неславянскіх моў: *вомиль* 'рвота (от лат. *womitus*)' (с. 66); *густь* (лат. *gustus*) '1) вкус, 2) разборчивость' (с. 126); *гужъ* 'насек. *Oestrus* – муха, надоедающая коровам во время зноя в поле; она иначе называется *зыковка*' (с. 112); *патынка* 'лат. *Patina* – блюдо, церк. 1) металлическая тарелочка, 2) дискос' (с. 394), *сивка-воронка* 'птица *Sergasias*, сивоворонка' (с. 578); *талызаць* '(лит. *Talziti* – швырять; швыряя, бить). Таскать, тузить, бить' (с. 632) і інш.

Значэнне кожнага слова Іван Насовіч раскрывае не толькі праз аўтарскія тлумачэнні, але і цікавымі ілюстрацыямі-прыкладамі ўжывання яго ў жывой народнай мове, фальклорным творы або старабеларускім пісьмовым помніку. Іван Насовіч, як і Уладзімір Даль, шырока выкарыстоўвае ў якасці ілюстрацый народныя прыказкі, прымаўкі, параўнанні, урыўкі з народных песень і інш.: *За балеваннем ідзець голодаванне; Не помніць карова зімы, дачкаўшы да лета; Другім разам, да не цяпер; Дурань не вужака, не ўкусіць; Жуда бядзе не помач; Мне гету ночку надо не спаці, надо не спаці, жыто пільноваці, каб змея заломовъ не ломала, у жыці корення не копала, у коровъ молокоъ не отбірала* (з песні).

Пасля выхаду Слоўніка з друку рэцэнзенты не толькі адзначалі выключна высокую навуковую вартасць гэтага выдання, але і ўказвалі на некаторыя недахопы яго: адсутнасць паслядоўных указанняў на тэрыторыю пашырэння слоў, найперш дыялектных, непаўнату іх рэгістрацыі, наяўнасць асобных штучных слоў, нападэтымалагічныя напісанні і інш. Прыняўшы гэтыя заўвагі, Іван Насовіч працягваў збіранне новых матэрыялаў для слоўніка з мэтай яго папаўнення, аднак надрукаваныя яны былі толькі пасля смерці вучонага [8].

«Словарь белорусского наречия», які з'яўляўся ў час яго выдання найбольш поўным зборам лексікі і фразеалогіі жывой беларускай мовы, адносіцца да ліку выдатных дасягненняў айчынай лексікаграфіі. «Яго значэнне нельга абмежаваць рамкамі ўнутраных навуковых і грамадскіх патрэб Беларускага народа... Унікальная лексічная і фразеалагічная калекцыя І. Насовіча аказала вялікі ўплыў на развіццё ўсёй усходнеславянскай лексікаграфіі» [1, с. 175].

У 1867 г. Іван Насовіч выдаў «Сборник белорусских пословиц» [7], а яшчэ праз два гады былі Дадаткі да зборніка. Усяго ў калекцыі налічваецца каля 3500 парэміялагічных твораў. Складальнік не абмежаваўся проста публікацыяй прыказак, а паспрабаваў раскрыць іх сэнс, выявіць паходжанне, падаў эквіваленты з рускай мовы, а ў шэрагу выпадкаў прывёў паралелі з іншых моў – польскай, лацінскай, французскай. Такого выдання на той час усходнеславянская філалагічная навука не ведала.

З імем Івана Насовіча звязана выданне ў 1873 г. першага буйнога зборніка беларускіх народных песень, у якім змешчана больш за 350 тэкстаў, а таксама некалькі апісанняў традыцыйных народных абрадаў. Акрамя саміх тэкстаў песень, Іван Насовіч апублікаваў шэраг артыкулаў, у якіх разглядаў змест і характар песень, падаў апісанне абставін, пры якіх яны выконваліся. Быў падрыхтаваны І. Насовічам таксама фальклорны зборнік, які ўключаў беларускія вуснапаэтычныя творы самых розных жанраў: байкі, легенды, павер'і, анекдоты і інш. На жаль, рукапіс яго быў згублены і да гэтага часу не адшуканы.

Сярод рознабаковых навуковых інтарэсаў Івана Насовіча былі

і пытанні гісторыі. Яго пярэ належаць гістарычна-лінгвістычнае даследаванне «О племенах до времен Рюрика, населявших белорусскую территорию» (1868 г.), у якім, у прыватнасці, ён даводзіць, што «старажытныя назвы плямён крывічы, дрыгавічы, радзімічы паходзяць ад народных беларускіх слоў» [10, с. 4]. Сюды ж можна аднесці і грунтоўную гістарычна-мемуарную працу «Успаміны з майго жыцця», рукапіс якой (989 старонак) захоўваўся ў былога дырэктара Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР Міхаіла Судніка. У гэтай працы Іван Насовіч дае характарыстыку «побыту народаў і ўзаемаадносін разнастайных класаў тагачаснага грамадства, асвятляецца стан і сістэма адукацыі на Беларусі, апісваюцца духоўныя інтарэсы і маральнае аблічча беларускай інтэлігенцыі XVIII і XIX стст.» [7, с. 4].

Іван Насовіч пражыў доўгае слаўнае жыццё і памёр на 89 годзе пасля цяжкай хваробы 25 ліпеня 1877 г. у г. Мсціславе Магілёўскай губерні. Яго след у гісторыі духоўнай культуры беларусаў застаецца назаўсёды.

Л і т а р а т у р а

1. Булахов, М. Г. Восточнославянские языковеды : библиографический словарь : в 3 т. / М. Г. Булахов. – Минск : БГУ, 1976–1978. – Т. 1. – 1976. – 319 с.
2. Жураўскі, А. І. Навуковы подзят Насовіча / А. І. Жураўскі, І. І. Крамко // Літаратура і мастацтва. – 1962. – 12 кастрычніка.
3. Жураўскі, А. І. Першы слоўнік старажытнай беларускай мовы / А. І. Жураўскі, І. І. Крамко // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1963. – № 4. – С. 100–110.
4. Записки императорской Академии наук. – СПб., 1856. – Т. 8, кн. 1. – С. 5–6.
5. Известия ОРЯС. – 1852. – Т. 1. – С. 34–79, 103–107.
6. Известия ОРЯС. – 1900. – Т. 5, кн. 6. – С. 960.
7. Носович, И. И. Сборник белорусских пословиц / И. И. Носович // Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1867. – Т. 1. – С. 251–482.
8. Носович, И. И. Дополнение к белорусскому словарю / И. И. Носович // Известия ОРЯС. – 1881. – № 6. – Т. 21. – С. 1–22.
9. Судник, М. Р. И. И. Носович и современность / М. Р. Судник // Новости ЮНЕСКО : информационный бюллетень. – Париж, 1977. – № 11. – С. 22.
10. Суднік, М. Р. І. І. Насовіч і яго слоўнік / М. Р. Суднік // Насовіч, І. І. Слоўнік беларускай мовы / І. І. Насовіч. – Мінск : Беларус. Савецкая энцыкл., 1983. – С. 3–6.
11. Цішчанка, І. К. Да народных вытокаў: збіранне і вывучэнне беларускага фальклору ў 50–60-я гады XIX ст. / І. К. Цішчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 248 с.